

Utrecht ten slotte het gevolg had dat Nes en Schoten niet profiteerden van het privilege dat de balije elders voor secularisatie van haar goederen vrijwaarde. Schrijver zet dit alles nauwkeurig uiteen en het desbetreffende gedeelte is voor de geschiedenis van Friesland ongetwijfeld nuttig. Het mist echter de aantrekkelijkheid van de vele capita waarin hij Nes en Schoten plaatst in het algemene verband van de Friese kloosters.

Het boek bevat drie welkome bijlagen: 40 voor de argumentatie relevante documenten, deels uit het uit Koningsbergen afkomstige, nu te Berlijn aanwezige archief van de Duitse orde, een lijst van Friese ordebroeders en een kartografische reconstructie van de kloostergoederen in de streek van Boorne en Tjonger.

Johanna Kossmann-Putto

H. P. H. Jansen, A. Janse, ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Middeleeuwse studies en bronnen XX; Hilversum: Verloren, 1991, lviii + 510 blz., f48,- (geb.), ISBN 90 6550 227 0).

Deze fraai uitgegeven tekstuitgave is meer dan een blijk van piëteit jegens H. P. H. Jansen, wiens jarenlange werk hieraan door zijn dood abrupt werd afgebroken: de kwaliteit van het geheel is dusdanig dat het om velerlei redenen een groot genoegen is om erin te lezen. Die lof strekt zich ook uit over de tweede éditeur die de moeilijke taak heeft aangedurfd het werk van zijn meester te voltooien. Het is moeilijk zo'n verheugend boek kritisch te bespreken, zeker voor iemand wiens naam in het Woord vooraf wordt genoemd en die met de tweede uitgever van deze bron in een dispuut is gewikkeld over een fragment uit het laatste deel daarvan, de zogenaamde 'Ceder-voorspelling', die over het einde der tijden naar aanleiding van de val van Tripoli in 1289 werd geformuleerd en waarvan de tekst in deze variant voor het eerst in de kroniek van Wittewierum zou zijn opgenomen. Een bespreking is niet de plaats om daarop verder in te gaan, maar de nieuwsgierige lezer zij voor het meningsverschil verwezen naar p. xxxvii en noot 156 van de inleiding.

De verdiensten van de kroniek als zodanig zijn voldoende bekend: een waardevolle verhalende bron, niet alleen door allerlei gegevens over tal van gebeurtenissen maar ook en vooral vanwege de persoonlijke ontboezemingen van de eerste auteur, Emo van Huizinge (of van Wittewierum zo men wil), een aspect waarvoor Huub Jansen bij uitstek gevoelig was (vgl. van zijn hand 'Emo's emoties' in *BMGN*, XCVIII (1983) 373-399 en *Emo, tussen angst en emotie* (Utrecht, 1984)). Dat heeft tot veronderstellingen over de opbouw van de kroniek geleid, wat in de inleiding tot deze uitgave helder wordt uiteengezet in onder andere een overzichtelijk schema (xxiv) met vermoedelijke dateringen der diverse fragmenten. Daarmee is de structuur van Emo's aandeel voldoende duidelijk. Het tweede gedeelte van de kroniek, geschreven door Menko, bevat niet zulke persoonlijke ontboezemingen, maar laat af en toe wel de signatuur van de auteur merken, zoals ook in de inleiding wordt aangegeven. Het derde gedeelte van de onbekende hand waarvan de tekst alleen dankzij de zogenaamde Friese codex (een handschrift van + 1600) bewaard is gebleven, vormt een betrekkelijk dispaaraat geheel, met als meest opvallende tekstgedeelte de zogenaamde 'Ceder-profetie'.

Helaas valt meteen op dat het eerste bijbelcitaat verkeerd wordt geplaatst: de betreffende passus staat niet in 1 Tim., maar in 2 Tim. 3:12, wat ook correct in de oude Nederlandse vertaling van Wybrands is vermeld. Het betreft hier waarschijnlijk een tikfout, waarvan er meer zijn blijven zitten; wellicht moet daartoe bijvoorbeeld ook Saint Mahieu worden gerekend (61, n. 236): op mijn Michelin-kaart (nr. 58) staat in ieder geval (Pointe de) Saint-Mathieu, evenals in de Michelin-gids van Bretagne (ed. 1984, 201). Tevens wekt lezing van de eerste alinea's bij mij enige aarzeling aangaande de vertaling, niet zozeer door fouten als wel door volgens mij

discutabele keuzen. De zinsnede *circumspectus et cautus*, zou ik vertalen met 'weloverwogen en behoedzaam' (in plaats van 'omzichtig en weloverwogen'). De opmerking *quasi unicus* kan niet zonder meer worden gelezen 'als [hun] enige zoon', want in quasi zit 'zoals', met vervolgens zelfs een zekere mate van causale strekking, dus zou 'omdat hij [hun] enige zoon was' beter zijn geweest. In de daarop volgende zin zit in de combinatie van *quorum Providentia* met het werkwoord *actitare* meer dan 'ervoor zorgen', wat volgens mij te vlak, te neutraal is vertaald; in de vertaling moet iets van gedrevenheid doorklinken: de ouders hebben zich echt ingespannen om voor hun enige zoon (en juist daarom) een qua afkomst waardige bruid te verwerven. En dan een paar regels verder het woord *fortasse*, waarin zeer zeker iets als 'misschien' kan worden gelezen, maar in combinatie met het onbekende plan Gods kan toch nauwelijks worden verondersteld dat de auteur twijfelt aan de oorzaak van hetgeen is beschreven, namelijk kinderloosheid in combinatie met regelmatige omgang tussen echtelieden. Het lijkt me dat hier de betekenis van het woord *fortasse* moet worden gezocht in de richting van het juist *niet* betwijfelen, wat ook een toelaatbare benadering van het woord is, met als mogelijke vertaling 'en wel als gevolg van'.

In deze gevallen is er wellicht meer sprake van smaak dan van juist of minder juist vertalen, maar wanneer bijvoorbeeld op pagina 26-27 de route vanaf de Mont Cenis door Lombardije wordt beschreven, is het niet zo dat Emo langs de steden van Lombardije naar Susa reisde (zoals in het Nederlands wordt geschreven), maar dat Susa de eerste is in een opsomming van de steden van Lombardije, waarbij gevoeglijk buiten beschouwing kan blijven dat Susa geen Lombardische stad is, maar een Piemonteese; het gaat om wat er in het latijn staat: *post vallem secuntur civitates Longobardie, Susia*. . . dat wil zeggen: 'na de vallei volgen de steden van Lombardije, [te weten] Susa' enz. Het doornemen van de hele tekst levert in totaal toch heel wat van dit soort oneffenheidjes op, echter zonder dat deze wezenlijke misverstanden wekken.

Zo troffen mij wat lezen betreft in de tekst (480-483) van het 'ceder'-gedeelte (die toch extra mijn aandacht trok) een paar afwijkingen, afgezien van de mijns inziens ook wat eigenzinnige interpunctie. In het handschrift staat volgens mij *in civitate Tripol[itana]* (en niet *Tripol[is]*) en verderop in dat eerste gedeelte *intra*, in plaats van het hier gesuggereerde in *infra* (wat verderop in de tekst wèl voorkomt en daar ook met een duidelijk herkenbare *f* is geschreven). *Infra* betekent 'beneden' of 'onder', en als tijdsbepaling 'later dan' of 'na', wat in de context minder goed past dan *intra*, 'binnen', 'in de loop van': gedurende de *ablutio* (het wassen van de vingers vóór de consecratie) en de *communio* (de communie) verscheen de hand die in gouden letters de boodschap opschreef, de Ceder-voorspelling. De suggestie dat *capietur* na Tripoli 'waarschijnlijk in het origineel [zou zijn] geëxpungeerd' lijkt mij een te vergaande veronderstelling; de vertaling van de hele zin luidt 'Tripoli zal binnenkort worden ingenomen (*capietur*) en verwoest (*destruetur*). Akko zal worden ingenomen (*capietur*)'. Het vervangen van het duidelijk 'in het handschrift geschreven *apostolicum* door *apum* in de zin over de vleermuis die de apostolische heerschappij zou omverwerpen is mijns inziens zonder verdere explicatie onaanvaardbaar (vgl. R. E. Lerner, *The powers of prophecy*... (Berkeley etc., 1983) 75 n. 27), hoezeer hier ook inderdaad waarschijnlijk sprake is van een kopieerfout omdat het vrijwel zeker gaat over het rampzalige gegeven van een (tijdelijke) overwinning van de vleermuis (het kwade; wellicht: de Saracenen) op de bijen (het goede; wellicht: de christenheid; vgl. Lerner, *Powers*, 46). Tenslotte staat er in de tekst duidelijk *vincunt*, wat 'zij overwinnen' betekent, en mijns inziens helemaal niet hoeft te worden gewijzigd in *vincent*, 'zij zullen overwinnen'.

In hetzelfde stukje was ik het ook niet steeds eens met de vertaling. Wanneer er in het latijn staat *in quo dictus monachus corpus domini confecerat*, dan gaat het inderdaad over de consecratie, maar luidt de vertaling 'waarop de genoemde monnik het lichaam des heren tot stand had gebracht (had bewerkstelligd)' en niet '...had geconsacreerd': de priester consecreert niet het

lichaam, maar de hostie. Volgens mij is *dominabitur in fine* niet 'zal tenslotte overwinnen', maar 'zal tenslotte heersen' en *et civitas Jerusalem... gloriabitur* betekent 'en de stad Jerusalem zal worden verheerlijkt' en niet '...zal... triomferen'.

Van geheel andere aard zijn opmerkingen naar aanleiding van de annotatie. Het is vrij wel altijd mogelijk opmerkingen te maken over de volledigheid daarvan, maar in het algemeen moet worden erkend dat hier met uiterste zorg en grote vasthoudendheid is gewerkt, hoewel niet steeds duidelijk wordt aangegeven waarvandaan de in een noot gememoreerde kennis stamt. Een enkele keer viel mij iets te binnen waarvan ik vind dat het in deze uitgave niet had mogen ontbreken. Zo zou bij de behandeling van de Stedinger-kruistocht (244-249) toch moeten zijn verwezen naar het uitstekende artikel van Rolf Köhn, 'Die Verketzerung der Stedinger durch die Bremer Fastensynode' (*Bremisches Jahrbuch*, LVII (1979) 15-85), dat noot 214 op pagina 247 een veel duidelijker strekking zou hebben kunnen geven en waarin bijvoorbeeld ook even speciaal de betekenis van Emo's Samuel-citaat aan de orde wordt gesteld (*ibidem*, 20).

Het is meestal de vraag hoever een uitgever van een bron met zijn uitleg daarvan moet gaan. In het algemeen kan zonder meer worden opgemerkt dat de verklarende noten uiterst ter zake zijn. Desondanks rijst af en toe twijfel of niet meer uitleg gewenst zou zijn geweest. Wat doet bijvoorbeeld de lezer van pagina 20-21 met de opmerking dat hand C onder kolom 8 van de tekst in de Groninger codex *bellum contra Albigenses hereticos fuit* heeft geschreven met de uitleg 'Glosse: Er was een oorlog tegen de ketterse Albigenzen', waar duidelijk is dat het hier eigenlijk geen glosse betreft in de zin van verduidelijking of verklarende aantekening. We kunnen uiteraard niet bevroeden wat deze C hier heeft bedoeld, maar wel is bekend (vgl. xliii-xliv) dat deze C met aandacht Emo's door A (de 'jonge Menko') opgeschreven tekst heeft gelezen en hier wellicht heeft willen aangeven dat de in de tekst gereleveerde overweging moest worden gelezen tegen de achtergrond van de Albigenzenoorlog die toen woedde, mede in verband met de in het onderste gedeelte van kolom 7 vermelde datering: de paasweek van 1209. Wellicht heeft C, vooruitlopend op wat verderop in kolom 18 in de uitgebreide aanhaling uit de *Historia regum terre sancte* van Olivier van Keulen daarover zou volgen (vgl. 42-43), zijn opmerking daar geplaatst en heeft hij dusdoende met deze 'noot' die door Olivier ongedateerde vermelding zo'n beetje gedateerd.

In datzelfde van Olivier van Keulen overgenomen gedeelte wordt naar aanleiding van de huwelijksstrapsaten van de Franse koning Filips II Augustus—die tot woede van onder andere paus Innocentius III in 1196 zijn vrouw Ingeborg voor Agnes van Merano (mijns inziens beter dan 'van Meran') had ingeruild (40-41)—in een noot (172) opgemerkt dat Innocentius III in 1198 (volgens John W. Baldwin, *The government of Philip Augustus...* (Berkeley etc., 1986) 85: 13 januari 1200) Frankrijk deswege onder interdict had gesteld en dat toen de onderhandelingen begonnen. Dat komt op mij wat mager over als men weet dat het conflict in zoverre werd opgelost dat Agnes in 1201 in het kraambed is gestorven na haar zoontje Filips levend ter wereld te hebben gebracht; onverlet de wettige status van Ingeborg werden Agnes' spruiten kerkelijk gelegitimeerd. Het was al met al een op zijn minst gezegd curieuze oplossing, die dan wel resulteerde in datgene waartoe volgens de tekst Innocentius III Filips Augustus zou hebben gedwongen, namelijk zijn Ingeborg weer terug te nemen, maar dan wel tot april 1213 als 's konings gevangene. Gelijksortig is mijn opmerking naar aanleiding van noot 81 op pagina 421, waarin naar aanleiding van Menko's parafraze van de betekenis van de *Donatio Constantini* wordt opgemerkt dat deze 'politieke mythe... berustte op een valse oorkonde, die pas in de vijftiende eeuw als een *falsum* werd ontmaskerd', terwijl de inhoud en (kerk)rechtelijke authenticiteit daarvan ook in de periode dat deze kroniek werd geschreven grotelijks ter discussie stonden.

Een ander voorbeeld van een wat lacuneus commentaar betreft het intrigerende verhaal over

Poppo Ulvinga, een onderdeel van het relaas over de vijfde kruistocht dat door Emo in zijn kroniek is opgenomen (66-67). De Friese kruisvaarder Poptetus (Poppo) Ulvinga, was in 1147 bij de herovering van Lissabon gesneuveld en even buiten die stad in het St. Vincentiusklooster begraven. In de commentaar wordt dit verhaal wel wat verder verklaard, maar buiten beschouwing blijft het gegeven dat deze Poppo in de Friese traditie ook als Poppo van Wirdum voorkomt, een Friese held uit het leger van Karel Martel die sneuvelde in de strijd tegen de ongelovigen en in Tours werd begraven, waarna zich bij zijn graf dezelfde wonderen voordeden als bij het graf van zijn naamgenoot in Lissabon (vgl. Eggerik Beninga, *Cronica der Fresen*, bewerkt von Louis Hahn, aus dem Nachlass herausgegeben von dr. Heinz Ramm (Quellen zur Geschichte Ostfrieslands IV; Aurich, 1961, 151)). Poppo was hoe dan ook een symbool voor de Friese deelname aan de kruistochten, als voorvechter-martelaar des geloofs vergelijkbaar met de roemruchte koning Gondebald uit het *Roelandslied* en de *Kroniek van de Pseudo-Turpijn* (vgl. mijn *Pelgrims door de eeuwen heen. Santiago de Compostela in woord en beeld* (Turnhout-Utrecht, 1985) 223-224).

Wat verderop in hetzelfde relaas wordt gewag gemaakt van de *Veronica Domini*, de zweetdoek van Veronica met de afbeelding van Christus, een relik dat in de Sint Pieter te Rome wordt bewaard (78-79). Ook hier is het commentaar niet fout, maar het zou aardig zijn geweest aan te geven dat de verering voor dat *vera icon* (de 'ware afbeelding' van Christus) juist tijdens het pontificaat van Innocentius III een eerste belangrijke impuls heeft gekregen (zie bijvoorbeeld R. Brentano, *Rome before Avignon* (Londen, 1974) 19; Sumption, *Pilgrimage* (Londen, 1975) 222). Het binnen enkele dagen tweemaal tonen van het kostelijk relik rechtvaardigt wellicht het vermoeden dat we hier te maken hebben met een vroeg voorbeeld van bijzondere aflaatverlening (vgl. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, I (Paderborn, 1922) 176).

Laat ik het hierbij houden wat betreft de mogelijke kritische opmerkingen. Hoeveel commentaar het doorploegen van de hele tekst en de annotatie ook verder moge opleveren, dat laat alleszins de conclusie onverlet dat de lezer en gebruiker van deze uitgave de verzorger ervan grote dank is verschuldigd, waaraan wat betreft deze lezer nog kan worden toegevoegd, dat dit eindresultaat een fraaie afsluiting vormt van het rijke oeuvre dat Huub Jansen ons heeft nagelaten.

J. van Herwaarden

J. Janssens, R. van Daele, V. Uyttersprot, J. de Vos, *Van den Vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift* (Tweede druk; Leuven: Davidsfonds, 1991, 248 blz., Bf 1980,-, ISBN 90 6152 750 3).

Door deze niet het minst dankzij de illustraties fraaie uitgave wordt de lezer in staat gesteld via een facsimile van het Reynaert-gedeelte van het Comburgse handschrift (f° 192^v-213^f) de tekst van het handschrift te lezen (10-51) en te vergelijken met de diplomatische transcriptie van Veerle Uyttersprot (55-97), waarbij de facsimile en de gedrukte tekst parallel lopen (bijvoorbeeld tekst van 193^r=57). Helaas wordt niet aangegeven of en zo ja waar er afwijkende lezingen te vinden zijn van de Reinaert-uitgaven van W. Gs. Hellings (*Van den Vos Reynaerde*, I; *Teksten, diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500* (Zwolle, 1952) en F. Lulofs (*Van den vos Reynaerde* (Groningen, 1983)). Het argument dat dit de uitgave te zeer zou hebben belast waar het boek voor een ruim publiek is bestemd gaat volgens mij niet op, gezien de rest van de inhoud waarvan de moeilijkheidsgraad niet mag worden onderschat.

In één van de bijdragen wordt gewag gemaakt van een aantal handschriften met Reynaertfragmenten (153), waaronder een in 1971 gevonden Brussels handschrift (KB IV 774; niet te